

A nyelvi problémák típusai nyelvi jellegük szerint

ISTVÁN LANSTYÁK
The Types of Language Problems According to their Linguistic Character

81`27
81`246.2
811.511.141`242
81`242

Keywords: Language problems. Language management. Language cultivation. Language cultivation critique. Language ideologies. Bilingual speech communities. Language correctness. Language deficiencies.

Bevezetés

Folyóiratunk előző számában a nyelvi problémák különféle kérdéseivel foglalkoztam (Lanstyák 2010); fő célom az volt, hogy korábbi e tárgyú közleményeimre támaszkodva föl hívjam a figyelmet a nyelvi problémák kutatásának fontosságára, s bemutassam legfontosabb típusaikat kilenc szempont szerint. A feltárt anyag nagy bősége miatt épp a nyelvi szempontból elkülönített problémátípusokkal foglalkoztam a legrövidebben, azt ígérve, hogy ennek a témakörnek külön közleményt szentelek. Jelen írással ezt az ígéreteket kívánom beváltani.

Ahogy azt már előző cikkemben is jeleztem, az eddig feltárt nyelvi problémák nyelvi szempontból négy altípusba sorolhatók (lásd Lanstyák 2010, 41–43. p.). (1) Egy részük olyan formák, ill. nyelvváltozatok használatából áll, amelyek nyelvileg kifogástalanok, csak használatuk kontextusa nem megfelelő az interakció egy vagy több résztvevője szerint; ezek a nyelvhasználat kontextusából adódó nyelvi problémák. (2) Másik részük épp ellenkezőleg olyan nyelvi forma, amely az adott nyelvben nem létezik, semmilyen közösségi normának nem felel meg; ezek a beszéd megvalósulásának zavarait tükröző nyelvi problémák. (3) A harmadik problémacsoport – amely különösen kisebbségi körülmények közt nagyon fájó – abból a tényből adódik, hogy a beszélőknek nem áll módjukban megismerni nyelvük minden olyan dialektusát vagy regiszterét, amelyre szükségük volna; ide tartoznak a nyelvi hiányból adódó nyelvi problémák. (4) Az utolsó típusba olyan problémák tartoznak, amelyek a nyelvi rendszer, ill. szókincs eredendő tökéletlenségeire, bizonytalanságaira vezethetők vissza; ezek a nyelvbéli hiányból és bizonytalanságból adódó nyelvi problémák.

Előző írásomban, amikor a problémák súlyosság szerinti csoportjairól beszéltem, jeleztem, hogy a probléma súlyosságának érzékelését a közösségben élő különféle

nyelvi ideológiák¹ is befolyásolhatják. A nyelvi ideológiák azonban nemcsak a létező problémák megítélésére vannak hatással, hanem jelentős mértékben hozzájárulnak a nyelvi problémáknak a létrejöttéhez és fennmaradásához is. Az, hogy mit érzékelnek és minősítenek a laikus beszélők nyelvi problémának, nagyban függ attól, hogy milyen nyelvi ideológiák befolyásolják őket. Éppen ezért fejtegetéseim során mindig igyekszem kitérni az ideológiák szerepére az éppen tárgyalt probléma létrejöttében és fennmaradásában. Ezek az ideológiák a laikus beszélőkhöz rendszerint a közoktatás (azon belül főleg az anyanyelvi nevelés) és a nyelvművelés közvetítésével kerülnek, de tudni kell, hogy az anyanyelvi nevelésben még mindig alapvetően a hagyományos nyelvművelés szemlélete érvényesül tájainkon, ezért amikor feltárjuk a nyelvi ideológiák szerepét a nyelvi problémák létrejöttében és fennmaradásában, valójában nyelvművelés-kritikával is foglalkozunk.

A nyelvi problémákról az alábbiakban kétféle megközelítésben beszélek. Egyrészt mint egyedi, különálló esetekről, a diskurzus kontextusára, a szöveggörnyezetre való tekintet nélkül; ezt a megközelítést mikroszintű megközelítésnek nevezem. Tudjuk azonban, hogy „a baj nem jár egyedül”, a beszélők sokszor ugyanazon diskurzuson belül számos, nyelvi szempontból azonos vagy akár különböző típusú problémával szembesülnek, ezek pedig globálisan is befolyásolják az adott diskurzus nyelvi megvalósulását; ez a megközelítés makroszintű megközelítés.

Ha egy beszélő, aki nem ismeri jól a standard nyelvváltozatot, olyan helyzetbe kerül, ahol a standard nyelvváltozat használatát várják el tőle, valószínű, hogy – ha hosszabb ideig beszél vagy hosszabb szöveget ír le – nemcsak egyetlen nemstandard elemet használ, hanem többet. Ha egyetlen ilyen nemstandard elemre nézünk mint nyelvi problémára (pl. a standard *lemegy-e* forma helyett a nemstandard *le-e megy* forma használatára egy konkrét esetben), akkor mikroszintű megközelítést alkalmazunk. Ha az egész diskurzusra nézünk, és összességében vizsgáljuk a felmerülő problémákat, a nemstandard alakok használatát (pl. nyelvjárási vagy regionális köznyelvi jelenségek; hiperkorrekt szóalakok, nem megfelelő jelentésben használt idegen szavak, nyelvbtlások stb.), akkor megközelítésünk makroszintű.

A nyelvi problémával kapcsolatos kutatásaim elméleti keretét a nyelvmenedzselés-elmélet adja (lásd Lanstyák 2010, 24–25. p. és *passim*), amely a nyelvalkítás-elmélet legátfogóbb és legkorszerűbb, a hagyományos nyelvművelést és nyelvtervezést is magába foglaló válfaja (lásd pl. Jernudd 1993; Nekvapil 2006, 2007, 2009; Neustupný 2002; Muraoka 2009).

1. A nyelvhasználat kontextusából adódó nyelvi problémák

Mikroszinten a legjellemzőbb esetekben a problémát egy létező nyelvi forma használata okozza, amely ugyan nyelvi szempontból kifogástalan („jól formált”), ám az adott körülmények között valami miatt a beszélő és/vagy a hallgató számára nem megfelelő, s ilyen értelemben helytelen. Makroszinten akkor beszélünk a nyelvhasználat kontextusából adódó problémáról, ha egy egész nyelvváltozat (dialektus, regiszter) vagy egy önálló nyelv használata minősül nem megfelelőnek az adott helyzetben. A makro-

szinten jelentkező nyelvi probléma sok-sok mikroszintű nyelvi problémából állhat, még-hozzá különböző típusúakból is.

Jómagam normasértésnek (konkrétabban nyelvváltozat- és stílustévesztésnek) és így mikroszintű nyelvi problémának éreztem az *elbaltáz* ige használatát az egyik szlovákiai magyar képviselőjelölt választási szórólapjának ebben a szövegrészletében: „Örömmel tapasztalom, hogy kampányrendezvényeinknek mennyire pozitív a hangulata és a visszhangja. A HÍD konkrét programmal és kivitelezhető megoldásokkal szólítja meg a választóit. Ha nem baltázzuk el, most egy olyan helyzet előtt állunk, ahol a Híd lehet a mérleg nyelve. Ilyen politikai helyzetben sikerült a kisebbségi önkormányzatiság megvalósítása a vajdasági magyaroknak, mely gyakorlatilag a kulturális-oktatási autonómiát jelenti számukra.”

Hangsúlyozom, hogy az *elbaltáz* szót ebben a szövegben én mint konkrét személy, a választási szórólap egyik olvasója érzem stílustévesztésnek, de nyelvész-ként nem állítom, hogy objektíve is problémás ez a használat. Lehet, hogy az *elbaltáz* ma már közömbös hangulatú szó, csak én még a korábbi stílusértékében ismerem és használom. Empirikus kutatások nélkül ennél többet nem mernék erről a használatról mondani.

Aszerint, hogy a szóban forgó forma miért minősül normasértőnek, ill. milyen normát sért, háromféle nyelvi problémát különböztethetünk meg ezen a típuson belül: stílusproblémákat, nyelvhelyességi problémákat és tabuizált nyelvi formákból adódó problémákat. Mindhárom említett esetben normasértés következik be, ezek természete azonban jelentősen különbözik egymástól.

1.1. Stílusproblémák

A stílusproblémák mikroszinten az adott helyzetben nem megfelelő stílusértékű szó vagy más nyelvi forma, makroszinten pedig nem megfelelő nyelvváltozat használatából adódnak. A stílusproblémák esetében közösségi szinten történik normasértés, a beszélő olyan formát használ, amely abban a közösségben az adott helyzetben nem számít megfelelőnek. Ez a hallgatóból és/vagy magából a beszélőből negatív értékelést vált-hat ki, ami esetenként verbálisan is kifejeződhet.

Az ilyen típusú devianciák egy részét nyelvváltozat-tévesztésnek nevezhetjük, más részét pedig stílustévesztésnek. Nyelvváltozat-tévesztésről és stílustévesztésről akkor van szó, amikor a beszélő az adott nyelvváltozatban érvényesülő együtt-előfordulási szabályokat megsértve olyan nyelvi formát használ, amely az adott dialektusban és/vagy nyelvi regiszterben nyelvi – de nem tartalmi – szempontból nem megfelelő; az ilyen forma természetesen az adott diskurzusnak a stílusába se illik bele, mivel nincs összhangban a beszédhelyzet követelményeivel. Ha a beszélő nem egy konkrét nyelvváltozat szabályait sérti meg, de az általa használt forma mégis elüt az adott konkrét diskurzus stílusától, méghozzá a beszélő szándékától függetlenül (azaz nem tudatos stíluselemről van szó), csak stílustévesztésről beszélhetünk.

A komáromi Selye János Egyetem egyik magyarországi oktatója mesélte, hogy hallgatóit, akik suksükölve² beszéltek vele, kijavította, mert az általuk használt nyelvi formákat, ill. nyelvváltozatot egyetemi kontextusban nem érezte helyénvalónak. A hallgatók azzal védekeztek, hogy az általuk használt formák nyelvileg

helyesek, ezenkívül részei anyanyelvjárásuknak, ezért használatuk nem kifogásolható.

A hallgatók érvelése vernakularista és pluralista ideológiai alapokon állt. A vernakularista ideológia képviselői arra bátorítják az embereket, hogy a számukra megszokott, természetes nyelvváltozatot használják, amely gyakran az elsőként elsajátított nyelvváltozat, az ún. vernakuláris nyelvváltozat, a beszélő igazi anyanyelve (anyanyelvjárása). A pluralista ideológia értelmében pedig a nyelvi változatosság nem sajnálatos állapot, hanem érték (ahogy már a régi rómaiak is megmondták: „varietas delectat” – a változatosság gyönyörködtet).

A hallgatóknak igazuk volt abban is, hogy az általuk használt nyelvi formák nyelvileg teljesen „feddhetetlenek”, a nyelvművelők ezzel kapcsolatos kifogásai ugyanis nem nyelvi tényeken, hanem platonista és racionalista nyelvi ideológiái megfontolásokon alapulnak. A nyelvi platonizmus a nyelvhelyességet a nyelvhasználattól függetlenül: nem számít, hogy egy nyelvi forma egy közösségben elterjedt vagy akár kizárólagos használatú, attól még, ha nem felel meg az „égtiek” kritériumainak, azaz a nagy tekintélyű nyelvtanokban, kézikönyvekben lefektetett szabályoknak, helytelen. Az elvárás itt az, hogy egy nyelvtani formának ne legyen két eltérő jelentése, ill. grammatikai funkciója, aminek a suksükölő alakok nem felelnek meg; ez az elvárás nyelvi racionalista ideológiai alapokon nyugszik. Ennek az ideológiának a hívei a nyelvről mint tökéletesen működő gépről gondolkodnak, és zavarják őket az olyan kétértelműségek, mint amilyenek a suksükölő formák használatából adódnak. (Nem zavarják őket viszont az ugyanilyen kétértelműségek, ha a standardban is megvannak, pl. *olvassuk, elemezzük, várjuk* stb., ami pedig a standardizmus megnyilvánulása.)

Azt, hogy a „suksükölő” formák nyelvi szempontból nem hibásak, az említett oktató – nyelvész lévén – nem vonta kétségbe. Amit kifogásolt, az csak az, hogy ezeket a nyelvileg kifogástalan formákat a hallgatók olyan helyzetben használták, ahol ez – legalábbis Magyarországon – a standard nyelvváltozat felsőbbrendűségét hirdető standardista nyelvi ideológia erőteljes érvényesülése miatt szokatlan.³

Ha a hallgatók beszédében más nyelvjárási formák is előfordultak, azaz valamiféle regionális köznyelven beszéltek, makroszinten is nyelvváltozat-tévesztésről volt szó (feltételezve, hogy az adott beszédhelyzetben a nyelvjárási közveleg használata valóban nem helyénvaló). Ha viszont a hallgatók amúgy standard magyar nyelven beszéltek, a suksükölő formák használata mikroszinten volt nyelvváltozat- és stílustévesztés.

A standard nyelvi kultúrákban⁴ – így a magyarban is, főleg a magyarországi magyarban – a stílusproblémák jelentékeny része abból adódik, hogy a beszélő standard nyelvhasználatában nemstandard elemek jelennek meg, vagy pedig olyan helyzetben, ahol a standard dialektus használatát várják el, a beszélő nemstandard nyelvváltozatban (vagy a standard és nemstandard elemeit, formáit vegyítő közvelegben) szólal meg (vö. Domonkosi 2007, 41–42. p.). Ám egyáltalán nem szükségszerű, hogy az ilyen típusú normasértés nyelvi problémát okozzon: épp a standardista és homogenista nyelvi ideológiák működésének következménye az, hogy a nemstandard nyelvi elemek vagy nyelvváltozatok használatát bizonyos helyzetekben problematikusnak tartják a beszélők. Azaz azt is mondhatjuk, hogy a probléma valójában nem az, hogy a beszélő nemstandard elemeket vagy akár egész nemstandard nyelvváltozatokat használ, hanem az, hogy az adott társadalomban az emberek gondolkodását befolyásolja a standardizmus és a homogenizmus ideológiája. Az előbbi szerint bizonyos beszédhelyzetekben a standard nyelvváltozatot kell – vagy legalábbis illik – használni, mert az jobb, magasabb

rendű, tökéletesebb más nyelvváltozatoknál, az utóbbi szerint nem jó, ha egy nyelvváltozatba (esetünkben a standardba) más nyelvváltozat elemei vegyülnek.⁵

A stílusproblémák közé tartoznak a közkeletű nyelvi babonákba vetett hitre visszavezethető nyelvhasználati problémák is, mivel az adott közösségben elterjedt, jól ismert nyelvhelyességi babonákon alapuló szabályok megszegése éppúgy nyelvváltozat-tévesztést vagy stílustévesztést okoz, mint az egyéb nyelvhelyességi szabályok megszegése. Az ugyanis, hogy a nyelvészek és némely nyelvművelők nem azonosulnak egy nyelvhelyességi szabállyal, még nem változtatja meg – legalábbis nem azonnal – az adott jelenség negatív értékelését a nyelvközösség érintett szegmensében.⁶

Hiába tagadják a mai akadémiai nyelvművelők, hogy a határozói igenév létigés szerkezete az olyan mondatokban, mint pl. *meg van írva, hogy nemcsak kenyérral él az ember* magyartalan vagy más szempontból helytelen volna, ha egyszer a beszélők egy része erről mit sem tudva az ilyen szerkezeteket helytelennek tartja, egy kalap alá véve őket a ténylegesen nem használt, *a macska föl van mászva a fára-féle*, a szerkezet lejáratása céljából kiagyalt mondatokkal. A nyelvközösségben a korábbi nyelvművelői helytelenítés továbbélése miatt az ilyen szerkezetek használata mai hivatalos nyelvművelői megítélésével, akár tisztában vannak az adott szerkezet mai hivatalos nyelvművelői megítélésével, akár nem, hiszen a babonában hívó hallgatók részéről a határozói igenév létigés szerkezete negatív értékítéletet vagy szankciót válthat ki, amely a fórumokon és csetszobákban ledorongoló megjegyzésben, iskolai kontextusban pedig akár rosszabb érdemjegyben is kifejeződhet.

Érdemes még megjegyezni, hogy a határozói igenév létigés szerkezetének elfogadása melletti fő érv – az ti., hogy ez a szerkezet nem germanizmus – maga is purista indítékú: ugyanis ezt a szerkezetet akkor is helyesnek kellene tekintelnünk, ha germanizmus volna, egyszerűen a nyelvhasználati tények alapján.

Paradox módon azokat az eseteket is a nyelvhasználat kontextusából adódó problémákhoz soroljuk, amelyekben egy nyelvi formát a beszélő és/vagy a hallgató mindenféle kontextusban helytelennek érez, annak ellenére, hogy az objektíve sem nem nyelvbontlás, sem nem hiba, és nem is a nyelvi rendszer eredendő tökéletlenségének megnyilvánulása (ezekről alább szólnunk). Az a szubjektív érzés, hogy egy nyelvi forma használata valaki számára semmilyen kontextusban „nem megfelelő”, kívülről nem kérdőjelezhető meg sem nyelvi, sem valamilyen más tényre való hivatkozással.⁷

Ha pl. egy beszélő vagy hallgató – a közhiedelemmel összhangban – helytelennek tartja a *de* és a *viszont* kötőszó együttes használatát, akkor ez problémát okozhat neki attól függetlenül is, hogy ez a használat a beszélt nyelvben teljesen általános, nemcsak a kevésbé iskolázott, hanem a magasan képzett emberekre is jellemző, és a szépirodalomból is számtalan példa idézhető rá. A nyelvhasználat tényei nem számítanak, mert a racionalista ideológia fényében két hasonló jelentésű, ill. funkciójú kötőszó egymás mellett való használata „fölösleges”.

Mivel valószínűnek látszik, hogy a *Fórum Társadalomtudományi Szemle* olvasói is kétkedve csóválják fejüket e sorok olvastán, hadd idézzek jeles íróinktól a szokásosnál több példát a *de* és a *viszont* kötőszók együttes előfordulására:

Nem ért a dologhoz, a ki ezen apró gondokat haszontalanságnak nézi: *de viszont* az Adelungok tévednek meg, midőn ők akarnak lenni a mi mestereink [...] (Kazinczy Ferenc, 1816.) A somkuti gróf a Ház összes mágnásai közt a legnépszerűbb ember, semmit sem kicsinyel és semmit sem tart nagyra. Senkit se néz le, *de viszont* bálványt sem csinál senkiből. (Mikszáth Kálmán, 1889.) Vajon emlékszik-e még rá? Lehet, hogy ő is rágondol, épp így, most egy budapesti diványon, bár az is lehet, hogy csak tréfázott. *De akkor viszont* nem érti, miért éppen őrá mutatott a sok-sok nő közül? (Kosztolányi Dezső, 1918.) Ó, Mária, te nem tudod, hogy mit jelent Magyarországon a pénz! Egy gazdag országból jöttél ide, ahol a császárnak van legtöbb pénze, *de itt viszont* a király lát legkevesebbet azokból az aranytallérokából és ezüstgarasokból, amelyek az ő arcképével vannak diszítve. (Krúdy Gyula, 1926.) Mondja, hogy egyik répafelelős, és tanítónőt vett feleségül, a másik géplakatos Kolozsváron, *de annak viszont* meghalt a nagybátyja, a harmadik borszakmában tevékenykedik, a negyedik agronómus valamelyik állami gazdaságban, az ötödik piaci talicskás, a hatodik nem csinál semmit, mivel meghalt. (Sütő András, 1970.) Ő sem afféle tökrészeg; eszméletvesztésig sohasem iszik, hanem csak eddig az édes bódulatig, *de addig viszont* folyvást, még éjszaka is, mert már alvásra sincs igen szüksége. (Illyés Gyula, 1974.) [...] az elején például elfelejtette mondani, hogy nőről van szó, ezt később hangsúlyozta, *de akkor viszont* eszébe jutott, hogy ez nyilván magától értődő, és ha ő ezt kiemeli, az azt jelentené, mintha számára nem volna az [...] (Esterházy Péter, 1982.)

Zárjuk a sort két neves nyelvésztől származó példával!

A nép nyelve, ha egyfelől szabadabban fejlődik is, mint a megrögzített irodalmi nyelv, *de viszont* másfelől nagy régiségeknek is a megőrzője mind szókinccs, mind nyelvtani alakok tekintetében. (Csúry Bálint, 1936.) Az az elem, amely az ismert információt hordozza, a témához tartozónak tekintendő ugyan, *de viszont* a téma – mint a közlés dinamizmusa szempontjából legalacsonyabb értéket képviselő elem – nem feltétlenül és nem mindig valamely ismert mozzanat kifejezője. (Balázs János, 1985.)

A stílusproblémák közé tartoznak azok az esetek is, amikor még a nyelvművelők sem kötik valamilyen beszédhelyzethez, ill. nyelvi kontextushoz a kifogásolt forma használatát, hanem azt – platonista és racionalista ideológiai felfogásuknak megfelelően – mindenfajta beszédhelyzetben, nyelvi alapon tartják helytelennek. Azért tekinthetjük az adott jelenségek használatát stílusproblémának, mert a beszélőközösségnek csak egy része azonosul ezzel a nyelvművelői megítéléssel; azok számára viszont, akik nem hisznek a torz nyelvművelői értékítéletekben vagy nem is tudnak róluk, e jelenségek is csak bizonyos beszédhelyzetekben jelentkeznek problémaként, mivel bőven vannak olyan beszédhelyzetek, ill. nyelvi kontextusok, amelyekben az adott forma nem normasértő, s használata nem is okoz nyelvi problémát.

Pl. a „nákolást” a Nyelvművelő kézisztár mindenfajta beszédhelyzetben helyteleníti (bár nyilván a szerzők nem mernék vállalni, hogy az ilyen formákat a nyelvjáráásokban is nyíltan helytelennek bélyegezzék), hiszen így fogalmaz: „Az alanyi ragozás jelen idő egyes szám 1. személyében nincs illeszkedés: (én) *fáznék*, *bocsátanék*, *húznék*. A *-nák* toldalékos (én) *fáznák* stb. igen durva hiba!” (NymKSz.² 2005, 179. p.). Valójában számos olyan magyar beszélőközösség van, ahol igenis van ilyen helyen illeszkedés, s a helytelenített formák teljesen termé-

szetesek, helyesek. Ebből következően ha egy beszélő olyan közegben „nákol”, ahol nem szokás, mindenképpen stílusproblémáról van szó. (A „nákolásra” lásd Mózes 2010.)

1.2. Nyelvhelyességi problémák

A nyelvhelyességi problémák nyelv művelők és/vagy laikus beszélők részéről kifogásolt, de a közösség nagy része által ennek ellenére az adott helyzetben vagy általában is normatívnak tartott nyelvi formák használatából adódnak. A nyelvhelyességi problémák csak mikroszinten jelentkeznek. A nyelvhelyesség szempontjából helytelennek tartott nyelvi formák használatával a beszélő nem a közösségi normát sérti meg, hanem csak a jobbára a nyelv művelők által létrehozott szabályok valamelyikét, olyan szabályokat, amelyeket a legtöbb beszélő nem ismer és nem is követ. Az, hogy a nyelv művelők megengedik maguknak, hogy olyan szabályokat hozzanak létre, amelyek ellentétben állnak még az iskolázott beszélők nyelv szokásával is, csak a platonista nyelvi ideológia érvényesülésével magyarázható.⁸

A nyelv művelés reprezentatív kiadványaiban, a Nyelv művelő kézikönyvben és a Nyelv művelő kéziszótár két kiadásában található nyelv helyességi kérdések számottevő része nyelv helyességi probléma: az érintett nyelvi formák használatát a nyelv művelők ugyan helytelenítik, erről azonban valószínűleg még az iskolázott emberek többségének sincs tudomása. A nyelv helyességi problémák jelentős része tehát abból adódik, hogy egy-egy beszélő hisz az ún. nyelv művelői babonákban, és meg is próbálja követni az ezeken alapuló, de a közösségi normával szembenálló szabályokat, ill. – ha éppen hallgatói szerepben van – követésüket elvárja a beszélőtől. Álljon itt néhány jellegzetes példa!

A *platni* szót a nyelv művelők vulgáris stílusértékűnek tartják, az „igényes” beszédben szerintük nincs helye (vö. NymKsz.² 2005, 445–446. p.). Ennek aligha lehet más oka, mint a szó idegen eredete, ugyanis a valóságban a *platni*-t kimutathatóan megtaláljuk mindenféle stílusrétegben, a szaknyelvben is, valamint legjobb íróink saját szövegeiben is – tehát nem ott, ahol egy beszélőt akarnának vele jellemezni. A helytelenítés tehát alighanem a purista és nacionalista nyelvi ideológia érvényesülésének következménye. A német eredetű szavak és nyelvi formák iránti ellenszenv az egykori Habsburg-uralom iránti ellenszenv leképeződése, pontosabban annak továbbélő maradványa. (Lásd Lanstyák 2009d.)

A Nyelv művelő kéziszótár (I. NymKsz.² 2005, 53. p.) az *átütő* melléknevet „sajtónyelvi divatszó”-nak titulálja, s azt a tanácsot adja a nyelvhasználónak, hogy helyettesítse ezekkel a szavakkal: *nagy, óriási* [hatás]; *kirobbanó, fényes, ragyogó, világraszóló* [siker]; *nagy, óriási, hatalmas* [erejű]. A helytelenítés valószínűleg itt is purista indítékú, ugyanis a kézikönyv állítása szerint az *átütő* „enyhén idegenszerű”, vagyis föltehetőleg valamilyen idegen nyelv hasonló motiváltságú szavának hatására jött létre, vagy legalábbis az is támogatta, erősítette létrejöttét, ill. elterjedését.

Az *alapján* szóról a kéziszótár (NymKsz.² 2005, 31. p.) megállapítja, hogy az mindinkább névutóvá válik, pl. *eredményei alapján egyre nagyobb megbecsülésnek örvend*. Noha a névutóvá válás évezredes nyelvtörténeti folyamat a magyarban, melynek hasznosságát aligha merné egyetlen nyelv művelő is kétségbe vonni, a kéziszótár mégis más megoldásokat javasol az olvasónak: egyrészt a tömörebb „szinonim” ragot (*eredményeiért*), másrészt a hagyományos „szinonim”

névutót (*eredményei miatt*). Az ajánlott megoldásokból látszik, hogy az *alapján* használata azért helytelenítődik, mert nem elég tömör, ill. nem elég régi, vagyis nyelvi racionalista és konzervativista alapon. A nyelvi racionalista felfogás a tömörségben abszolút értéket lát, így az *eredményeiért* megoldást „kétségtelenül” jobbnak tartja az *eredményei alapján* megoldásnál, pedig valójában helyzete válogatja, a beszélő céljainak mikor felel meg jobban egy tömörebb és mikor egy terjedősebb nyelvi forma. A nyelvi konzervativizmus a hagyományos nyelvi elemeket eredendően jobbnak véli a később kialakultaknál: így „nyilvánvaló”, hogy a *szerint* jobb, mint az *alapján*, és előnyben „kell” részesíteni. További, a szövegben expliciten szereplő kifogás az *alapján* „túlzott gyakorisága”, de ez az állítás teljesen megfoghatatlan, hiszen nem létezik mérce, melyhez képest az *alapján* „túlzottan” volna gyakori; az ilyen állítások a nyelv művelő irodalomban rendszerint a szó „bemőszerolását” célozzák; főleg olyankor alkalmazzák őket a nyelv művelők, amikor a helytelenítés valódi indítékát valamilyen okból nem kívánják felfedni.

A kézikötő szerinte az *aki* névmás „csak személyre vonatkozhat” a mai nyelvben. Ezzel a megállapítással ellentétben áll az, hogy a kézikönyv szerint terjedő jelenség az *aki*-nek gyűjtőnévhez való kapcsolása, pl. a *család*, a *cég*, a *vállalat* stb., *aki*... A kézikönyv ezt durva hibának tekinti, ahelyett, hogy a tények láttán felülbírálná azt az elképzelését, hogy az *aki* csak személyre vonatkozhat. (NymKsz.² 2005, 26. p.) Ez az eljárás a nyelvi racionalista, platonista, konzervativista és homogenista ideológia fényében válik érthetővé. „Nem logikus” az *aki* névmást gyűjtőnévhez kapcsolni, mivel a gyűjtőnév nem személyt jelöl, hanem személyek csoportját – ez tipikusan racionalista okoskodás. Az *aki* a magyarban „nyilvánvalóan csak személyre vonatkozhat”, hiszen ez áll a nyelvtankönyvekben, s így az égi szférában, az eszmék világában is ez a szabály érvényesül; ha a beszélők nem e szabálynak megfelelően használják az *aki* névmást, az csak hiba lehet – így érvel a platonizmus. A hagyományos *amely* névmás tökéletesen megfelel az adott célra, s mivel régóta használjuk, „nyilvánvaló”, hogy jobb, mint az újonnan megjelenő *aki* – így gondolkodnak a konzervativizmus képviselői. Az *aki* névmásra ebből következően semmi szükség, hiszen e funkció betöltésére már van kifejezőeszközünk, nem kell még egy – vélik a homogenizmus ideológiájának bűvöletében a nyelv művelők.

Még az előző példánál is meglepőbb talán az *alkot* igével létrehozott kifejezések egy típusának nyelv művelői helytelenítése, pl. a következő mondatokban: *a hegység anyagát vulkáni kőzet alkotja; a két ország határát a Duna alkotja*. A kézikönyv írói szerint az ige elhagyandó: *a hegység anyaga vulkáni kőzet; a két ország határa a Duna*. (NymKsz.² 2005, 35. p.) A javaslatból jól látszik a nyelv művelő tanácsok életidegensége: egy, a nyelvi konzervativizmusban és racionalizmusban gyökerező nyelvi tévhit alapján (baj, ha egy szónak új jelentése alakul ki, még inkább, ha ez a legfontosabb szemantikai jegyek elvesztésével jár) egy formát egy olyan másik formával szeretnének helyettesíteni, amelynek más a stílusértéke, azaz a nyelvi változást még azon az áron is érdemesnek tartják visszafordítani, hogy egy ponton csökken a nyelv stilisztikai differenciáltsága.

Az említett és ehhez hasonló nyelv művelői babonák sokasága a hétköznapi beszélőknek többnyire nem, csupán a nyelvöröknek (és esetleg néhány buzgó követőjüknek) okoz gondot, nekik is csak olyan értelemben, hogy nem mindig képesek követni a saját maguk, ill. társaik által kiagyalt nyelvhelyességi szabályokat.⁹ Annak érdekében, hogy képet kapjunk arról, milyen nagy mennyiségű nyelv művelői babonát (és ezzel együtt nyelvhelyességi problémát) hozott össze dicstelen történetének száznegyven éve alatt a magyar nyelv művelés, részletes magyarázat nélkül idézünk példákat kifogásolt nyel-

vi formákra a Nyelvművelő kézikönyvtár A és B kezdőbetűs szócikkeiből (NymKsz.² 2005, 13–87. p.). Mivel a magyar nyelvművelés egyik központi kérdése az idegen szavak és az idegenszerűségek elleni harc, a nyelvhelyességi kérdéseket ebből a szempontból két nagy csoportra osztjuk: belső és külső nyelvhelyességi kérdésekre.

A belső nyelvhelyességi kérdések közé az érintett nyelvi változók azon változatai tartoznak, melyek létrejöttében a nyelvművelők nem tételeznek föl idegen hatást (pl. nákolás, suksük).

Belső nyelvhelyességi kérdések a következők: az *ad* szóval mint funkcióigével alkotott számos kifejezés, pl. *hangot ad a véleményének, hitelt ad valaminek, lendületet/lökést ad vminek, (vmilyen) magyarázatot ad vmire, pofont ad vkinek, útbaignazítást/útmutatást ad vkinek, igenlő/tagadó/kitérő* stb. választ *ad vmire*; az *aláhúz* ige átvitt értelmű használata (pl. *aláhúzza valaminek a fontosságát; beszédében a miniszterelnök aláhúzta, hogy...*); az *alátámaszt* ige átvitt értelmű használata (pl. *vmít érvekkel támaszt alá; nézetét hatásos példákkal támasztotta alá*); az *alkot* szó az olyan kifejezésekben, mint pl. *a hegység anyagát vulkáni kőzet alkotja*; az *amelyik* használata *amely* helyett, pl. *eltört a hamutartó, amelyikhez annyi kedves emlék fűződött*; az *amennyiben* feltételes kötőszóként való használata, pl. *amennyiben a felszólításnak 8 napon belül nem tesz eleget*; az *anyag* szó többes számú használata sok esetben, pl. *tananyagok, a vita anyagai*; a szembeállító *azonban* használata tagmondat élén, pl. *az esték már hűvösesek, azonban a nappalok még kellemesen melegek; a barkochba játék nevének [barkóba] kiejtése; a beállítottság főnév; a beazonosít ige; a bepótol ige, a valamilyen feladatot, szerepet, hivatást betölt kifejezések; a bevállal ige; a bevett gyakorlat/szokás/dolog kifejezésekben a bevett jelző; a biztosít ige élettelen dolgokkal kapcsolatban, pl. az új készítmény fokozott tisztítóhatást biztosít; a bombasztikus melléknév 'frenetikus, hatalmas, világrengető' jelentésben; a bonyolít ige 'ügyintézetést végez' jelentésben, ill. a bonyolító 'ügyintéző' főnév; a bölcsöde szó [bölcsöde] ejtése; a sportnyelvi *bunda* 'titkos megegyezés, összejátszás vmiben' jelentése; stb., stb., stb.*

A külső nyelvhelyességi kérdések közé azokat a változatokat soroljuk, amelyeket a nyelvőrök idegen eredetűnek tartanak (pl. a határozói igenév létigés szerkezete, páros testrészek nevének többes számú használata). Az összetett – mind belső, mind külső – okokra visszavezethető, nyelvi problémát okozó nyelvhelyességi kérdéseket külsőnek tekintjük.

Külső nyelvhelyességi kérdések a következők: az olyan *alá-* igekötős igék, mint pl. *alábecsül, aláereszkedik, alászáll, alázuhan*; az *alapjában véve* kifejezés; az *alapvető, alapvetően* szavak; az *alárendelt szerep(et játszik)* szókapcsolat; a *felesége hatása alatt* kifejezés; a *kéz alatt vesz/vásárol/elad* kifejezések; az *alul-* igekötős igék (pl. *alulfejlett, alultáplált, alulfizet, alulszámház*); az *ami* kötőszó a főmondat egészére vonatkozóan, pl. *Mindennap felhív telefonon, ami eleinte jólesett, de most már idegesít; az anélkül, hogy* szerkezet, pl. *tűzbe vetette az üzenetet, anélkül hogy elolvasta volna*; az *átmegy* ige átvitt értelemben (pl. *a tiltakozás nyílt lázadásba ment át*); az *átütő* melléknév (pl. *átütő siker*); az *átveszi a leckét/tananyagot* kifejezés; a *balanszíroz* ige; a *bánkodik valami fölött* vonzat; a beálló melléknévi igenév célhatározói alkalmazása, pl. *a botrányt elkerülendő, nem folytatták az előadást; a bebeszél vkinek vmit ige; a behatárol ige; a behoz ige átvitt értelmű használata, pl. behozza a lemaradást/hátrányt/veszteséget; a belátja a*

hibáját kifejezés; a *valaminek a keretein belül* kifejezés; a *benyomás főnév* átvitt értelemben, pl. *vmi mély benyomást gyakorolt rá*; a *betart* ige az ilyen kifejezésekben: *betartja a szavát/ígéretét, betartják az egyezséget/szokást*; az *új rendszert/módszert/eljárást/szabályt vezet be* kifejezések; a *birtokában* ragos névszó az olyan kifejezésekben, mint pl. *a szükséges adatok birtokában megindítottuk a hagyatéki eljárást*; a *blamál* ige, a *blamázs főnév*; a *burleszk* szó [börleszk] ejtése és *börleszk* írásmódja; stb., stb. stb.

Nyelvhelyességi problémáról van szó akkor is, amikor a beszélő vagy a hallgató olyan nyelvi formát vél helytelennek, amely a nyelv művelés érvényes álláspontja szerint is kifogástalan – az ilyen formák helytelenítése egyéni nyelvi babonákra vezethető vissza.

Így pl. előfordul a purista nyelvi ideológiák befolyása alatt álló kétnyelvű beszélőkkel, hogy egy vagy több nyelvi változónak azt a változatát, amelynek a másik nyelvükben is van megfelelője, helytelennek gondolják, s használatát kerülik. Például egy szlovák iskolába járó, de választékos magyar nyelvhasználatra törekvő fiatal ember helytelennek vélte a *kigyógyít*, ill. *kigyógyul* igéket, s igyekezett helyettük mindig a *meggyógyít*, ill. *meggyógyul* (részleges) szinonimákat használni, mivel úgy gondolta, hogy a *kigyógyít*, ill. *kigyógyul* a szlovák *vylicíť*, ill. *vylicieť* sa tükörfordítása.

1.3. Tabuizált nyelvi formák használatából adódó problémák

A tabuizált nyelvi formák használatából adódó problémák közé mikroszinten az európai társadalmakban, így a magyarban is, elsősorban a trágár szavak használata tartozik – ez társadalmi szintű probléma. Ide tartoznak újabban az ún. „politikai korrektség”-gel kapcsolatos tabuisztikus tiltások is, amelyek a fogyatékosokkal, szexuális devianciákkal, kisebbségi etnikumokkal stb. kapcsolatos szókinccs egy részét, továbbá a nyelvbe belekódolódott „szexista” vonásokat érintik. A tabuizált formák használata nem feltétlenül stílustalan, sőt lehet akár stílusos is, a tabuszegés hatása nyelven kívüli viszonylatban, társadalmi szinten jelentkezik, inkább viselkedési, mint nyelvi vétségnek számít.

A „politikai korrektség” értelmében nyelvi problémát jelenthet az olyan szavak használata, mint pl. *cigány, néger, süket, fogyatékos, kövér, buzi*, mivel a „politikai korrektség” értelmében ezeket a *roma, fekete*, sőt újabban *afroamerikai, siket, fogyatékkal élő, teltkarcsú* vagy *testsúlyproblémákkal küszködő, meleg* szavakkal javallott helyettesíteni.

Az ilyen tiltások különféle (nem nyelvi) ideológiákra vezethetők vissza. A „politikai korrektségre” visszavezethető nyelvhasználati nehézségek általában nem tekinthetők társadalmi szintű problémának, de tudatos problematizálásuk miatt lehetséges, hogy azzá váljanak.

A tabuizálásnak mint problémának makroszintű jelentkezésére példák lehetnek a nyelvválasztással kapcsolatos problémák, ugyanis a kisebbségi nyelvek használata bizonyos színtereken voltaképpen tabu jellegű tiltás alá esik. Ez viszont valódi társadalmi probléma, súlyosságára jól utal az a tény is, hogy emberjogi, és egyes országok

ban büntetőjogi vonatkozásai is vannak, máshol jogszabályi támogatás nélkül, önkényesen tiltják a kisebbségi nyelvek használatát. Egy szlovákiai magyar példa erdélyi szerzőtől:

Magyar munkás panaszoja, hogy a munkahelyen sem beszélhet anyanyelvén. Az öccsével is kénytelen szlovákul beszélni, mert különben kirúgják mindkettőjüket. A neve elhallgatását kérő panaszos mondja: „Tegnap meg a fasiszta szlovák báb-államból ismert mondással főrmedtek ránk a villamoson, hogy Na Slovensku po slovensky, vagyis Szlovákiában tessék szlovákul beszélni. Lassan már odajutunk, hogy már csak odahaza beszélhetünk az anyanyelvünkön” – mondja a mátyusföldi Diószegről (pardon, Sládkovicovo¹⁰) Pozsonyba ingázó kőműves. (Sylvester Lajos, Háromszék.)¹¹

Másfelől vannak olyan helyzetek is, amikor a többségi nyelv használata lehet hátrányos a beszélő számára, még akkor is, ha az államhatalom az ő oldalán áll.

Így például egy magyar többségű dél-szlovákiai faluban nagy gondot okozna, ha egy magyar anyanyelvű polgármesterjelölt (csak) szlovákul kívánna kortesbeszédet tartani. Igaz, ebben a törekvésében az államhatalom teljes támogatását élvezhetné, ez azonban aligha akadályozná meg csúfos választási bukását.

2. A beszéd megvalósulásának zavarait tükröző nyelvi problémák

A nyelvi jellegük szerint osztályozott nyelvi problémák második alaptípusában a nehézség abból adódik, hogy a beszélő – nyelvlélektani vagy patológiai okokból – egy, az adott nyelvben meglévő nyelvi formát „deviáns” módon használ vagy pedig olyan nyelvi formát használ, amely az adott nyelvben nem létezik, azaz semmilyen nyelvváltozatban, semmilyen beszédhelyzetben nem normatív. A beszéd megvalósulásának zavarai közt tarthatjuk számon a nyelvi lapszust is. Ez a problémátípus csak mikroszinten jelentkezik.

A beszéd megvalósulásának zavarai közt érdemes különbséget tenni aszerint, hogy egészséges vagy beteg, ill. idős emberek nyelvhasználatában jelentkeznek-e. Az egészséges emberek nyelvhasználatában jelentkező zavarok kétfélék lehetnek: szűkebb értelemben vett megakadásjelenségek és nyelvbtlások (tévesztések); alább ezeket még röviden bemutatjuk. A betegségek és az öregedés nyelvi következményei által okozott nyelvi problémákról eddig keveset tudunk, úgyhogy ezzel a kérdéssel dolgozatomban nem foglalkozom. Szintén nem kívánok foglalkozni a beszédhibákkal, amelyek annyiban életkorhoz kötöttek, hogy inkább a gyerek- és az öregkorra jellemzőek, mintsem az emberi életút középső szakaszára. A patológiás hátterű nyelvi problémák megoldása valójában nem tartozik a nyelvmenedzselők hatáskörébe, mert alapvetően orvosi problémáról van szó, ám mivel a hétköznapi beszélők ezeket is nyelvi problémának tartják, nem lehet őket teljesen figyelmen kívül hagyni.

2.1. Megakadásjelenségek

A megakadásjelenségek olyan nyelvhasználati jelenségek, amelyek megtörik a folyamatos beszédet, miközben tartalmához nem járulnak hozzá (lásd pl. Gósy 2002, 2003;

Lanstyák 2009b). Szűkebb értelemben vett megakadásjelenségek például a beszédtempó-lassulás; egyes hangok megnyújtása; nehézséget okozó szavak, kifejezések tagolva ejtése; beszédszünet beiktatása, amely lehet néma vagy jellel kitöltött; újrakezdés (a beszéd folyamat megszakítása, néhány hang vagy egy, ill. több szó megismétlése vagy korrigálása). Tágabb értelemben a 2.1. alatt említett botlások is a megakadásjelenségek közé tartoznak (a fenti definíciónak megfelelnek).

Az alábbi rövid szövegrészletben, amely egy szociolingvisztikai interjúból való (lásd Sebők 2009, 188–189. p.) a nyelvi problémaként normális körülmények közt nem értelmezhető lazítási jelenségeken kívül több megakadásjelenség is található:

<p>Mos nem aszmændəm mostan jóvan most¹ fölépíttek egy ag+//.² valami erömüwet a keertbe (.)³ de (.)⁴ aki viszont csak álmodozni tud és ()⁵ és s¹ nem tud cselekedni v^agy nem tud t;t;teni¹ érte semmit az z hiá^{bo} () S a faluba pedig (.)⁴ megin ()⁵ látom azt a ()⁵ azt a¹ terepet ahol a nagy álmoim megvalósuatnak és a saát munkám is (.) Saát magam megvalósuatok a munkám által () Péddaul ()⁵ ö MM Ö M⁶ találkoztəm a +//.² ugyi⁷ vannak itt barátoim (.) Ma <=már> ugyi⁷ négy éve ismerem ökö^t (.) Egyik haverom kiment (.) ēkesztet <!> <=elkezdett> kaszáni egy egy¹ gyomos részt (.)</p>	<p>¹ ismétléses újrakezdés ² javítási újrakezdés ³ közepesen hosszú beszédszünet ⁴ rövid beszédszünet ⁵ nagyon rövid beszédszünet ⁶ habozás ⁷ töltelékszó</p>
--	--

Az, hogy az ilyen megakadásjelenségek nyelvi problémaként jelentkeznek-e, beszédhelyzettől függ, s ebben szerepet játszhatnak bizonyos mértékben a nyelvi ideológiák is. Hétköznapi helyzetekben a megakadások általában nem okoznak problémát sem a beszélőnek, sem a hallgatónak, sőt a hallgatónak egy bizonyos mennyiségű megakadásra egyenesen szüksége van ahhoz, hogy legyen elegendő ideje a szöveg megértésére. Formális beszédhelyzetekben, pl. egy állásinterjúban a megakadások, ha nagy számban jelentkeznek, ronthatják a beszélőről a hallgatóban kialakuló képet, különösen ha az a nyelvi racionalizmus ideológiája alapján úgy gondolja, hogy minden szövegnek rendezettnek kell lennie ahhoz, hogy jól betöltsen funkcióját.

2.2. Nyelvbtlások

A nyelvbtlások olyan alkalmilag használt nyelvi formák, amelyek nemcsak a hallgató, hanem a beszélő számára is normasértőek, mégpedig nemcsak az adott beszédhelyzetben, hanem attól függetlenül is (vö. Gósy 2002, 2003; Huszár 2005; Lanstyák 2009b). Nyelvbtlások a nyelvi rendszer minden síkján jelentkeznek, így pl. megkülönböztetünk hangtani botlásokat, szótévesztéseket, rossz toldalékok, deviáns nyelvtani szerkezetek használatát stb. Nézzünk meg két eltérő típusú példát nyelvi naplókából!¹²

Az előadáson az általunk kitöltött mítoszkérdőívek ellenőrzésére került sor, amikor az alábbi nyelvi mítoszhoz értünk: *Minden embernek – különösen pedig az iskolázottaknak – erkölcsi kötelessége, hogy ápolja, védelmezze anyanyelvét, ügyeljen épségére, tisztaságára.* A kijelentésben található *erkölcsi* jelzőre a tanár úr úgy reagált, hogy szerinte az ember erkölcsi kötelessége többek között inkább az lenne, hogy *ne hiedgenedjen el* a családtagjaitól.

A piacon hallok, hogy két idős hölgy magyarul beszél, amire Pozsonyban azért felkapja az ember a fejét. Az egyik hölgy arról beszélt, hogy nemsokára itt a december és a karácsony. Az üzletekben is megjelennek majd a szaloncukrok, aminek ő különösen örül, mert már alig várja, hogy „karácsonyi koalíciót” egyen – az a kedvence.

Az első esetben a beszélő tudatában egyszerre aktiválódott két ige, az *elidegenedik* és az *elhidegül*, mivel mindkettő beleillik a kontextusba. A kettő vegyüléséből jött létre a tényforma. A második esetben két hasonló hangalakú, de eltérő jelentésű szó „keveredett össze”, a *kollekcio* [kolekció] és a *koalíció*, oly módon, hogy a beszélő az egyik helyett a másikat használta, azaz hangzási hasonlóságon alapuló lexémacsere következett be. Amennyiben a beszélő nem ismerte az egyik vagy másik szót, malapropizmusról volt szó, ez esetben azonban a példa nem a nyelvbotlásokat, hanem a nyelvi hiány jelenségét illusztrálja (lásd alább, a 3.1. alatt).

A nyelvbotlások közé sorolandók a kétnyelvű emberek beszédében jelentkező alkalmi interferenciajelenségek is, mindazok a tévesztések, amelyeket a beszélők maguk is ki tudnak javítani. Például a következő naplóbejegyzés szerzője, aki a történetben az egyik beszélő, problémaként élte meg a tükörszólás használatát, de a hallgató is fölfigyelt az interferenciajelenségre, s a leírásból úgy tűnik, hogy negatívan értékelt (a nyelvmenedzselés-elmélet szerint a nyelvi normától való, negatívan értékelt eltérés nyelvi probléma; lásd Lanstyák 2010, 26. p.).

Erika arról kérdezősködött, hogyan sikerült visszaalkalmazkodnom az iskolai környezethez, vannak-e komolyabb nehézségeim, aztán pedig konkrétan arról az óráról kérdezett, amelyekre épp siettem. Én a kérdésére azt feleltem, hogy az az óra eléggé problematikus, merthogy nem értek az előadásokból semmit, és még hoztattam a szemléletesség kedvéért, hogy: „*az nekem olyan spanyol falu*”. Amikor kimondtam, észrevettem, hogy Erika furán néz rám, de nem tudtam, hogy hol a baj, gyorsan meg is kérdeztem, hogy most ezt ugye rosszul mondtam, mire ő elmagyarázta, hogy ez a szlovákból fordított *španielska dedina*, de hogy ezt magyarul nem használják. Többször is visszakérdeztem, hogy tényleg nem használják-e a magyarban, mert nekem ez még mindig nem volt nyilvánvaló. Aztán végül is azzal győzött meg az Erika, hogy ezt nyugodtan beleírhatom a nyelvi naplómbejegyzésbe is. Akkor már megértettem, hogy itt nagy a baj, ha már saját magamat sem tudom kijavítani.¹³

Az írott nyelv vonatkozásában ide vehetjük a helyesírási tévesztéseket és az elírásokat is, a helyesírási tévesztések közül azokat, amelyek nem a beszélő nyelvtudásbeli hiányosságaiból, hanem pl. pillanatnyi figyelmetlenségéből adódnak. A helyesírási hibák elkövetése szigorúan véve nem nyelvi probléma, ám a laikus beszélők feltétlenül annak tartják, márpedig kiindulópontunk szerint nyelvi probléma az, amit a beszélők annak tartanak (lásd Lanstyák 2010, 28–29. p.). Sőt a laikus beszélők számos valódi nyelvi problémát is helyesírásnak tartanak, különösen a hangtani, sőt alak-tani (!) jelenségek írásos rögzítésével kapcsolatosakat.

Az elírásra mint néhány ember számára eléggé súlyos következményekkel járó problémára kivételesen a Kárpát-medencén túlról, a messzi Chiléből hozunk egy idei példát:

Menesztették a chilei nemzeti pénzverde vezetőjét, miután több ezer pénzérme került úgy forgalomba, hogy az ország neve hibásan szerepelt rajtuk. Az 50 pesó

érmén Chile helyett Chiie szerepel. Az érmék még 2008-ben kerültek a piacra, de a bakit meglepő módon tavalyig senki sem vette észre. Az egész ország számára kínos tévedés ellenére a pénzérméket nem vonják vissza, sőt értékük a sokszorosára emelkedett, a gyűjtők pedig mint ritkaságra vadásznak az elfuserált pénzek után.¹⁴

A nyelvbtlások többsége észrevétlen marad, vagy ha tudatosan is a beszélőben és/vagy a hallgatóban, nem okoz nyelvi problémát. A helyesírási botlások és elírások jelentős része szintén észrevétlen marad; amennyiben az előbb idézett hír igaz, még a nagyon exponált helyeken megjelenő hibákkal is előfordulhat, hogy hosszú ideig észrevétlenek maradnak, annak ellenére, hogy sok ember látja a szöveget, amelyben előfordulnak. A nyelvbtlások észrevétlenségét az is magyarázhatja, hogy valószínűleg csak kevés kapcsolódik hozzájuk megbélyegző nyelvi ideológiák.¹⁵

2.3. Nyelvi lapszus

Nyelvi lapszusról akkor beszélünk, ha a beszélőnek éppen nem jut eszébe az általa amúgy ismert nyelvi forma. A nyelvi lapszus alkalmi, pillanatnyi nyelvi hiánynak is tekinthető, s ily módon a nyelvi hiányjelenségek közt is számon tartható (ezeket lásd alább a 3.1. alatt). A következő példa nyelvi naplóból származik.

Délutánfelé a konyha ablakában dohányoztam, édesanyám is körültem tevékenykedett valamit, a húgom pedig a nappaliban ült a laptopjával, és nagyon belemélyedt a csetelésbe. Meg is kérdeztük tőle, hogy miért van annyira csendben, mire ő gyorsan válaszolt, hogy magyarokkal ír. Nálunk a családban ez a kifejezés a magyarországi magyarokat jelenti. Azonnal megértettük, hogy azért van csendben, mivel jobban rá kell koncentrálnia a nyelvhasználatára. Majd egy kis idő múlván segítségért kiáltott át hozzánk a konyhába: „Kuni, hogy van az, tudod, amikor szoksz le, nem cigizel sokáig és hiányzik?” Én azonnal gondolkodni kezdtem, de édesanyám gyorsabb volt, és egy percen belül megszületett a megoldás: *elvonási tünetek*, és ekkor még nagy büszkeséggel tette hozzá, hogy „*absták*”. Mivel ő volt a legügyesebb, hiszen neki jutott eszébe leghamarább mindkét nyelven a keresett szó.

A nyelvi lapszus mindig problémát okoz, legalább a beszélőnek, de zavaró lehet a hallgató számára is. Az ilyen problémák viszont nem érződnek súlyosnak, ami szintén összefügghet azzal, hogy vélhetően nem kapcsolódnak hozzájuk az adott jelenségeket megbélyegző nyelvi ideológiák. Gyöngébb nyelvtudás esetében könnyebben létrejön a nyelvi lapszus, ami szintén azt mutatja, hogy a nyelvi lapszus nem választható el élesen az alább tárgyalt nyelvi hiányjelenségektől.

3. A nyelvi hiányból adódó nyelvi problémák

Nyelvi hiányon a beszélők nyelvtudásának különféle hiányosságait értjük. Ha a nyelvi hiány abból áll, hogy a beszélő egy-egy olyan konkrét nyelvi elemet vagy formát nem ismer vagy ismer rosszul, amelyre az adott beszédhelyzetben éppen szüksége volna, mikroszinten jön létre nyelvi probléma. Amint látjuk, ez a „hiány” egyaránt jelentheti az adott nyelvi elem vagy forma nem ismeretét és hiányos ismeretét. Makroszinten akkor okoz a nyelvi hiány problémát, amikor a beszélő képtelen arra, hogy az adott

beszédhelyzet követelményeinek megfelelően beszéljen, ill. a hallgató megértse azt, amit neki az objektíve nézve érthetően beszélő beszédpartnere mond, vagyis nem, ill. hiányosan ismeri az adott beszédhelyzetben szokásszerűen használt nyelvváltozatot vagy nyelvet. A makroszinthez sorolhatjuk a nyelvi készségek hiányát is.

3.1. Nyelvi elemek és formák hiánya

Mikroszinten a nyelvi hiány abból adódik, hogy a beszélő, ill. a hallgató a szükséges nyelvi formát nem ismeri, rosszul ismeri vagy (a beszélőnek) nem jut éppen eszébe; makroszinten pedig abból, hogy a beszélő a számára az adott beszédhelyzetben szükséges nyelvváltozatot vagy nyelvet nem ismeri, nem tudja használni, ill. a hallgató nem érti az adott helyzetben szokásszerűen használt nyelvváltozatot vagy nyelvet.¹⁶ A nyelvi hiány kiváltója lehet a beszéd megvalósulásával kapcsolatos olyan zavaroknak is, amelyekkel az előző pontban foglalkoztunk (megakadások, nyelvbotlások). Nyelvi hibákat elsősorban a nyelv-, ill. nyelvváltozat-elsajátítás és a nyelv-, ill. nyelvváltozat-felejtés folyamán követnek el az emberek.

A beszélők különféle nyelvi stratégiákat alkalmazhatnak a nyelvi hiány áthidalására, ill. elleplezésére, pl. a célszó helyett annak hiperonimáját használják, körülírásokat alkalmaznak, kódot váltanak (ha erre van lehetőség), nyelven kívüli eszközökhöz folyamodnak (pl. mutogatás, rajzolás, hangutánzás), beszélgetőtársuktól, esetleg valaki mástól segítséget kérnek. Írásban történő kommunikáció esetében nemegyszer lehetőség van szótárak vagy más segédeszközök használatára is.

A nyelvi hiányról viszonylag sok bejegyzés szól a nyelvi naplókban. Nézzünk meg ket-
tőt!

Szintén a barátommal fordult elő, aki arról mesélt, hogy ismerőse „terítő” lett. (Győriesen *terittő*.) Én meg a világerő nem értettem, mi az, akkor magyarázni kezdte, hogy hát áruterítő, aki árut terít. Kb. fél évig polemizáltunk még ezen – én állítottam, hogy a magyarban nincs ilyen kifejezés, ő pedig, hogy igen. Aztán egyszer elővettem az értelmező kéziszótárt, és megdöbbenve tapasztaltam, hogy 3. vagy 4. jelentése (a terítésnek) valóban az áruterjesztés. Bocsánatot kértem és elismertem a hibámat.

Mindszentek ünnepén végiglátogattuk a környező települések temetőit, és kora este hazatérve forró tea közben beszélgettünk. Én a Rozsnyói Hírlapot is kezembe vettem, hogy átlapozom, és innen is aktuális dolgokat tudhatok meg a városról, mire feltűnt egy ismerős arc fényképe az újságban. Mivel édesanyám távolabb volt tőlem, én kényelmességem miatt a mellettem ülő húgomat kérdeztem az illető kiléte, legfőképpen foglalkozása felől, mire a húgom így válaszolt: „*Tudod, Kuni, ő most az új sírfelügyelő.*” Nem a *Kuni* volt a meglepő (mert már egy ideje, hogy ez lett a becenevem otthon), hanem a *sírfelügyelő* szó, amire én rögtön vissza is kérdeztem, hogy mi az, és ekkor már édesanyám szólt közbe, kijavítva Almát, hogy *temetőgondnok*. Szinte mindketten meglepődve néztünk édesanyánkra, hogy hogyan jutott neki eszébe a *gondnok* szó, ami nálunk sosem volt használatos.

A nyelvi hiányhoz kapcsolódó fontos fogalom a nyelvi hiba. A nyelvi hiba a beszélő nyelvtudásbeli hiányosságának a megnyilvánulása; olyan nyelvi forma, amelyet a beszélő nem csupán alkalmilag, tévesztésképpen használ, hanem rendszeresen, mivel nincs tudatában annak, hogy az illető forma az adott beszélőközösségben általában vagy valamely kontextushoz, beszédhelyzethez kötődően nem normatív.

Erre lehetne példa a fentebb említett *kollekció* – *koalíció* lexémacsere, amennyiben ez a két szó valamelyikének nem ismerése miatt jött létre; az ilyen okokra visszavezethető szócseréket malapropizmusként nevezünk.

Egy további, egyértelmű példa a malapropizmusra annak a (szlovákul nem tudó) csallóközi asszonynak az esete, ki elmesélte szomszédjának, hogy előző nap egy nagyobb településen volt, ahol az áruházban egy szép „zsumpát” vásárolt magának. A történetben többször is használta az egyébként ’emésztőgödör’ jelentésű szlovákiai magyar *zsumpa* szót ’pongyola’ jelentésben, nyilván azért, mert összekeverte a szlovák *župan* ’pongyola’ szóval.

Az írott nyelv vonatkozásában ebbe a csoportba tartoznak a helyesírási hiányjelenségek és hibák is; vagyis azok az esetek, amikor a beszélő problémája az, hogy egy szót vagy kifejezést nem tud helyesen leírni, ill. hibásan írja le (nem figyelmetlenségből, hanem helyesírási ismereteinek hiányossága miatt).

Sok probléma okozójává vált a Helyesírási kézikönyvtár azzal, hogy hibásan szerepelt benne a *Kárpát-medencei* szóalak, kis kezdőbetűvel, *kárpát-medencei* formában (HKsz. 1988, 318. p.). Nyilván ezzel magyarázható, hogy a kis kezdőbetűs, helytelen forma számos kiadványban megjelent, többek között az én írásaim egy részében is, miután a gondos szerkesztők kijavították helytelenre az általam helyesen leírt szóalakot.

Makroszinten nyelvi probléma az, ha a beszélő vagy a hallgató nem ismeri a számára szükséges nyelvváltozatot vagy nyelvet. Kisebbségi helyzetben az egyszerű beszélőknek sok helyen (szinte) csak a mindennapi beszélt nyelv használatára van lehetőségük, ezért annyira általános, hogy a beszélők első nyelvük standard változatait nem ismerik eléggé, ez pedig bizonyos élethelyzetekben a standardista nyelvi ideológia erőteljes érvényesülése miatt gondot okozhat. A standardon belül különösen jellemző a formális stílusváltozatok gyöngébb ismerete vagy ismeretük hiánya. Szintén jellemző a szaknyelvek ismeretének hiánya. Az emberek nagy része saját szakmája anyanyelvű terminológiáját sem ismeri kellőképpen, mivel a szakmájukat nem az anyanyelvükön tanulták; szintén kevésbé ismerik az emberek más szakmák szókincsét, amellyel pedig kapcsolatba kerülhetnek, pl. a hivatali nyelvet, az általuk üzött kedvtelés szókincsét, sportnyelvet stb.

Azoknál az embereknél, akik olyan településeken élnek, ahol a kisebbségi lakosság erős többségben van, gyakori nyelvi probléma a másodnyelv hétköznapi regisztereinek elégtelen ismerete, pontosabban az alapvető másodnyelvi beszédképesség hiánya. A kisebbségi beszélők egy része egyáltalán nem ismeri a közösség másodnyelvét, a többségi nyelvet (nemcsak nem beszél, nem is érti), vagy csak egészen töredékes ismeretei vannak róla; ez a többségi részről jelentkező nyelvi nacionalista és homogenista nyelvi ideológiák miatt még olyankor is gondot okozhat, amikor a beszélőnek a többségi nyelvre valójában nincs nagy szüksége.

Kétnyelvűségi helyzetben nyelvi probléma lehet a többségi nyelvűek számára a kisebbségi nyelv ismeretének hiánya is. Az alábbi példa, amely nyelvi naplóból származik, némileg bizarr jellege ellenére jól illusztrálja a nyelvi problémát mind magyar, mind szlovák oldalról:

A postásnő ugyan szlovák anyanyelvű, de már több mint 20 éve Abarán él, amely egy magyarlakta falu, így mindent megért magyarul, csak beszélni nincs bátorsá-

ga a fent említett ok miatt. A postára látogató öregekkel, akik nem beszélnek szlovákul, úgy kommunikál, hogy az idős emberek magyarul beszélnek, ő pedig szlovákul válaszol. A nagymamám ezzel az elvárással ment be egy nap a postára. Köszönt, és megkérdezte, ami miatt jött, erre a postásnő magyarul válaszolt neki. A nagymamám számára ez annyira váratlan volt, hogy azt hitte, szlovákul mondott valamit, csak ő nem értette. Háromszor kérdezett vissza, mire rájött, hogy a postásnő magyarul beszélt, ekkor már megértette a mondanivalóját.

Sajátos probléma az első nyelv globális ismeretének, a különféle első nyelvi készségeknek a hiánya – ebbe a csomagba sorolhatók a nyelvvesztésből, ill. nyelvcsereből adódó, a kisebbségi kétnyelvű közösségeket sújtó problémák, melyek súlyosságát a nacionalista, pluralista és vernakularista nyelvi ideológiák is növelik. A nyelvi nacionalista ideológia kisebbségi képviselői a nyelvcsereben sokszor „nyelvárlást” hajlamosak látni, erkölcsi kérdésként ítélve meg a problémát; a pluralizmus képviselői számára sajnálatos tény egy nyelv eltűnése, mivel ez csökkenti a nyelvi változatosságot; a vernakularizmus pedig veszteségként tekint az adott közösség eredeti nyelvének elenyészésére. Ugyanezt a folyamatot a „győztes” nyelv beszélői általában épp ellenkezőleg ítélik meg: a többségi nacionalizmus örül a kisebbségi nyelv eltűnésének, a homogenizmus pedig kedvező fejleménynek tekinti a nyelvi változatosság csökkenését. A nyelvészek ilyen esetben általában a kisebbségi szemlélettel és ideológiákkal válnak inkább közösséget, bár vannak kivételek is.

Egynyelvűségi és kétnyelvűségi körülmények közt egyaránt előfordul, a mai globalizálódó világban alighanem egyre gyakrabban, hogy a beszélőnek valamely idegen nyelvre volna szüksége, amelyet nem ismer (pl. ahhoz, hogy egy munkakört betölthessen). Ez súlyos egzisztenciális problémaként jelentkezhet sok ember számára.

3.2. Nyelvi készségek hiánya

Némileg más típusú, de összefüggő problémát jelent az az eset, amikor a beszélő híján van valamilyen, számára szükséges konkrét nyelvi készségnek, pl. nehezen olvas, írásban ügyetlenül fogalmaz vagy egyáltalán nem tud az anyanyelvén írni; ez kisebbségi helyzetben elég gyakori azokban az esetekben, amikor a beszélők az anyanyelvüket tantárgyként sem tanulták az iskolában. Kisebbségi helyzetben gyakran adódnak problémák a fordítási készség hiányából; ennek kialakítása sajnos nem célja a kisebbségi iskolának, ez pedig nagy hiba.

4. Nyelvbeli hiányból és bizonytalanságból adódó nyelvi problémák

A negyedik – a többihez képest a magyar nyelv vonatkozásában marginális – típusban a beszélőt a kommunikációban maga a nyelv, a nyelvi rendszer gátolja, annak hiányosságai és bizonytalanságai.

Hiány esetében mikroszinten a problémát az okozza, hogy a nyelvi rendszerben nem található meg az a nyelvi forma, amelyre a beszélőnek éppen szüksége volna vagy a meglévő forma valami miatt a beszélő számára nem megfelelő. Makroszinten a probléma forrása az, hogy az adott nyelv eleve nem rendelkezik a beszélő számára szükséges dialektussal (konkrétan standard nyelvváltozattal) vagy regiszterrel (pl. írott nyelvváltozatokkal vagy azon belül szaknyelvekkel, stílusváltozatokkal). A (magyaror-

szági) magyar nyelvből jelenleg nem hiányoznak olyan regiszterek, amelyekre a beszélőknek szükségük volna, így azok semmilyen beszédhelyzetben nem kényszerülnek nyelvi okokból kódváltásra. A régi magyar nyelvben azonban volt ilyen hiány (pl. a szaknyelvi regisztereké), s ma is van számos más nyelvben.

A nyelvi bizonytalanság mindig mikroszinten jelentkezik; ilyenkor a beszélők rendelkezésére áll a megfelelő nyelvi forma, csak annak státusza valamilyen okból kifolyólag ambivalens; itt nem csupán a beszélő bizonytalanságáról van szó, arról, hogy ő nem ismeri pl. az érintett szó stílusértékét vagy pontos jelentését, hanem arról, hogy az adott szónak objektíve is bizonytalan, ellentmondásos a használata, így nincs (még) kialakult, egyértelmű stílusértéke, pl. azért, mert neologizmusról van szó vagy pedig olyan elemről, amely épp a változás folyamatában van.

4.1. Eredendő problémák

Valószínű, hogy minden emberi nyelvben vannak apró tökéletlenségek, többértelműségek, bizonytalanságok, „gyenge pontok”, vagyis a mikroszintű nyelvbeli hiány nyilvánvalóan nyelvi univerzálé. Ezek a nyelvi racionalista ideológia számára megmagyarázhatatlan tökéletlenségek csak ritkán okoznak gondot a beszélőknek, ritkán gátolják a hatékony kommunikációt.¹⁷ Logikailag is belátható, hogy ha egy-egy ilyen tökéletlenség mégis súlyos problémák gyakori forrásává válna, akkor a nyelvi rendszerből nagyon hamar kiküszöbölődne.

A magyarban közismert, laikus beszélők által is gyakran észrevételezett példa az eredendő nyelvbeli hiányra a (kifogástalan) felszólító módú, határozói igenévi és *-hat/-het* képzős alakok hiánya az igék egy csoportjában, pl. *csuklik, fénylik, hanyatlik, ízlik, siklik, vedlik* (**vedeljen, vedljen?*, **vedelve, vedlve, *vedelhet, vedlhet?*).

Egy másik ilyen probléma jelentéstani jellegű: a fogalmazásban nemegyszer gondot okoz annak kifejezése, hogy több birtokosnak egy-egy birtoka van (pl. mindenkinek egy-egy gyereke): ha azt mondjuk, hogy *kivitték a játszótérre a gyereket*, ez azt is jelentheti, hogy egy közös gyereket vitték ki, a *kivitték a játszótérre a gyerekeiket* pedig azt, hogy mindegyikük (vagy némelyikük) egynél több gyerekkel ment ki. Még ha a világismeret alapján egyértelmű is, hogy melyik értelmezés a helyes, a megfogalmazás furcsa lehet, lásd pl. *boldoggá tettük a feleségeinket* vs. *boldoggá tettük a feleségeinket*.

Az ilyen nyelvbeli problémák leginkább elkerülési stratégiák alkalmazásával oldhatók meg.

Édesanyám kedvenc sorozata a Barátok közt. Minden este nézi. Mikor megkérdeztem tőle, hová megy, azt mondta: *megyek nézni a barátokat*. – A jelenség szókapcsolat-összevonás. A szándékolt közlés a „Barátok közt-öt” lett volna, az összevont, kiejtett alak pedig a „barátokat”. Véleményem szerint az is közrejátszott, hogy tudta, én megértem ennyiből is, hogy mi az, amit nézni fog, tehát ez valójában lehet, hogy nem is botlásnak minősül, hanem tudatos kihagyásnak.

A nyelvi rendszeren túl a nyelvi diskurzusokról is elmondható, hogy eredendően „tökéletlenek”, olyan értelemben, hogy az emberi nyelvek nem teszik lehetővé a teljesen egyértelmű, pontos fogalmazást. Ugyanakkor a fogalmazásból kiküszöbölhetetlen

két- és többértelműségek nagy része csak strukturális szempontból, „elméletileg” okoz gondot, elsősorban azoknak a nyelvűvelőknek és híveiknek, akik a racionalista nyelvi ideológia befolyása alatt állnak, a hétköznapi beszélők a konkrét élethelyzetekben ezek nagy részét észre sem veszik, s a legritkább esetekben értik félre a két- vagy többértelmű közléseket, mivel a hallottak vagy olvasottak értelmezésekor erőteljesen támaszkodnak a beszédhelyzetre és a világról szerzett ismereteikre.

4.2. Nyelvtörténeti korszakhoz köthető problémák

A nyelv köztudomásúlag állandó változásban van; ez érthetővé teszi, hogy a nyelvi rendszerben bármikor létrejöhetnek és létre is jönnek kisebb-nagyobb nyelvbeli hiányosságok és bizonytalanságok. Ezek – ha nagyon zavaróak, és sok embernek okoznak rendszeresen gondot – a nyelvből spontán nyelvi változások folytán előbb-utóbb kiküszöbölődnek (ebbe a szervezett nyelvmenedzselés is beegíthet persze), de átmeneti ideig – amely emberi mércével mérve nagyon hosszú is lehet – sok embernek okozhatnak gondot. Már pusztán maga a nyelvi változás is, amikor éppen folyamatban van, bizonytalanságot okozhat a régi és az új jelentés, stílusérték egymás mellett élése folytán.

A mai magyar nyelvből e tekintetben két problémacsomagot érdemes megemléteni: az egyikbe a személytelen fogalmazással kapcsolatos nehézségek tartoznak, a másik pedig a magázódással és a magázódó megszólításokkal kapcsolatos problémák. Az előbbiről korábbi közleményemben írtam (Lanstyák 2010, 43. p.). A másik probléma lényege, hogy nem létezik stilisztikailag jelöletlen magázó harmadik személyű névmás (az *ön* túlságosan formális és egy kicsit mesterkéltnél, a *maga* viszont sok kontextusban népiesen nyers és emiatt udvariatlan), miközben más típusú megszólítás sem áll mindig a beszélő rendelkezésére („*sofőr úr*”, „*Kovácsné asszony*”). Egy másik probléma, hogy a beszélő többes számú igealakokat használva kénytelen vagy tegező vagy magázó formát választani (*nézzetek ide* vagy *nézzenek ide*), miközben nem ritka eset, hogy a megszólítottak egy részével tegező, más részükkel magázó viszonyban van. Egyfajta gyógyírt jelent ezekre a problémákra a tegeződés széles körű terjedése, ez azonban a problémát még akkor sem szüntetné meg maradéktalanul, ha a magázódás teljesen kiszorulna a használatból, mivel ismeretlen ember megszólítása tegező viszony esetében is gondot okoz (a *haver!* és ehhez hasonlók nem minden helyzetben felelnek meg).

4.3. Neologizmusokkal kapcsolatos problémák

A nyelvben újonnan megjelenő nyelvi formák használata gondot okozhat a beszélőknek. Egyrészt azért, mert neologizmus mivoltuk miatt objektíve is bizonytalan lehet a státuszuk, másrészt pedig azért, mert ráadásul a beszélők nehezebben is tudnak utánanézni a „helyes” használatnak, mivel e neologizmusok egy részét a szótárak, nyelvtanok, nyelvhasználati kézikönyvek még nem tartalmazzák. (Sokszor épp bizonytalan státuszuk miatt; a szótárak esetében erre azt mondják, hogy még „nem szótárérettek”.)

Az új szavaknak bizonytalan lehet a denotatív jelentése (milyen típusú érzésre, hangulatra használatos pontosan a *fling*?; mi a különbség a *bankkártya* és a *hitelkártya* között?) vagy a stílusértéke (pejoratív-e, ill. mikor pejoratív a *biznisz*?; stilisztikailag jelöletlen-e vagy jelölte a *közgyógyellátott* vagy a *kiosztmány*?), s gon-

dot okozhat a szinonimák közti választás is (*laptop* vagy *notebook?*, *disc-jockey*, *DJ* vagy *lemezlovas?*, *adattár* vagy *adatbázis?*).

Problematicus lehet továbbá a neologizmusok tőtani beilleszkedése és toldalékolása (*térerője* vagy *téremeje?*, *ímélez* vagy *ímélezik?*, *szőrföl* vagy *szőrfözik?*, *partnerség* vagy *partnerság?*).

Különösen az idegen eredetű neologizmusok esetében gondot okozhat a kiejtésük ([*laptop*] vagy [*leptop*]) és/vagy az írásmódjuk is (*cool* vagy *kúl?*).

Más jellegű gondot okoznak a neologizmusok azzal, ha a beszédpartner nem ismeri, ill. nem érti vagy félreérti őket (pl. a *Nincs egy bugyid?* kérdést, melyben a *bugyi* szó 'genotherm tasak' jelentésben szerepel), vagy pedig ellenszenvet váltanak ki belőle (mint pl. a konzervatív beszélők egy részéből sok újabb „becézett”, játékos nyelvi forma – *bari* 'barát', *tali* 'találkozás', *marhapöri* vagy *marhapöci* 'marhapörkölt', *csiripöri* 'csirkepörkölt' és ezekhez hasonlók).

A neologizmusokkal kapcsolatos természetes problémákhoz hozzáadódnak a nyelv művelői elítélés és megbélyegzés következményei. Tudvalevő, hogy a nyelv művelők zsigeri gyanakvással és idegenkedéssel fogadják az új nyelvi fejleményeket, s a legtöbb esetben mondvacsinált okokból elutasítják őket; a valódi ok legtöbbször a konzervativista, a platonista, a racionalista, a homogenista és a standardista nyelvi ideológia érvényesülése, melyek fényében a neologizmusok megjelenése rossz dolog; ezekhez járulhat még idegen eredetű neologizmus esetében a purista ideológia is. A konzervativista ideológia szerint a hagyományos forma eredendően jobb, az újra ezért általában „nincs is szükség”. A platonista ideológia a meglévő formát „a helyes” formának látta, az új ezért nem az, hiszen a szótárak, nyelvtanok sem tartalmazzák. A racionalista ideológiának megfelelően „minden szövegnek egyértelműnek kellene lennie”, a neologizmus viszont, mivel még nem mindenki ismeri, „értelmezési zavarokat okozhat”. A homogenista ideológia értelmében az új változatok „megbontják a nyelvi egységet”, „veszélyeztetik a nyelvi rendszer stabilitását”. A standardista ideológia fényében az új fejlemények ellen szól, hogy ezek új mivoltukból következően nem részei a kodifikált standardnak, „vagyis helytelenek”. Ha pedig ezen felül még idegen eredetűek is, akkor a purista ideológia alapján negatívan befolyásolják „a magyar nyelv fejlődését”, szökincset vagy grammatikai rendszerét „kevertté teszik”.

Mivel a neologizmusok idővel vagy stabilan beépülnek a nyelvi rendszerbe, vagy elenyésznek, a velük kapcsolatos „objektív” problémák és bizonytalanságok egy idő után megszűnnek; ezeket azonban rendszerint túléljük a nyelv művelői helytelenítések, bár ezek jelentős része is idővel enyhül vagy el is tűnik. Mindez azt mutatja, hogy valójában a neologizmusokkal kapcsolatos problémák is a nyelvtörténeti korszakhoz köthető problémák közé tartoznak, csak sajátos jellegük miatt érdemes őket külön számon tartani.

Összegzés

Dolgozatomban a nyelvi problémákat nyelvi jellegük alapján tipizáltam, s röviden jellemeztem az egyes típusokat és altípusokat. A típusok és altípusok illusztrálására szolgáló példákat javarészt a nyelv művelő irodalomból és az empirikus kutatások során összegyűlt anyagból (konkrétan nyelvi naplókából) vettem. Fontos feladatomban tartottam, hogy – ahol csak lehetett – utaljak a különféle nyelvi ideológiák szerepére a prob-

lémák létrejöttében, ill. fennmaradásában. Az osztályozás alapjául szolgáló négy fő típus nem válik el élesen egymástól, vannak köztük kisebb átfedések, átmenetek is. A nyelvi problémák tipizálása azt a célt szolgálja, hogy a problémák kezelésében (ezen belül megoldásában) ne kelljen külön stratégiákat kidolgozni és alkalmazni minden egyes konkrét nyelvi problémára, hanem elegendő legyen az egyes típusok kezelésére vonatkozó stratégiákkal operálni. A nyelvi problémakezelés stratégiáit egy különálló írásban szeretném bemutatni.

Jegyzetek

1. A nyelvi ideológiák az általában vett ideológiák sajátos, a nyelvre vonatkozó válfajai; olyan gondolatok, gondolatrendszer, melyek a nyelvi rendszerrel, a nyelvhasználattal, a nyelvi közösségek helyzetével, a nyelvek egymáshoz való viszonyával stb. kapcsolatos tények magyarázatára, továbbá a nyelvi vonatkozású tevékenységek indoklására és igazolására szolgálnak (lásd Lanstyák 2009a, 2009c és megjelenés alatt, ott további irodalommal).
2. „Suksükölésről” a nyelvművelők az olyan nyelvjárások, ill. más nemstandard nyelvváltozatok esetében beszélnek, amelyekben a -t végű igék bizonyos alakjainak kijelentő és felszólító módja egybeesik, pl. *csináltassuk meg!* vs. *megcsináltassuk* 'megcsináltatjuk'. A *suksükölés* „műszó” megbélyegző jellegű, de mi ilyen szándék nélkül, csupán a rövidség kedvéért használjuk.
3. A kérdésnek didaktikai vonatkozásai is vannak: ha a leírt helyzetet úgy tekintjük, mint tanulási helyzetet, vagyis úgy vesszük, hogy az egyetemisták számára az egyetem olyan színtér, ahol lehetőségük van a standard nyelvváltozat (tökéletesebb) elsajátítására és gyakorlására, akkor az említett oktató beavatkozását a spontán nyelvi diskurzusba e tanítási folyamat pozitív irányú befolyásolásának szándéka is motiválhatta.
4. A fogalomra lásd Milroy 2001, 530. p.; lásd még Laihonon 2009, 51–54. p. és *passim*; Lanstyák 2010, 24. p., 44. p.
5. A standardizmusnak konkrét nyelvi diskurzusokban, pontosabban konkrét diskurzív jelenségekben való megnyilvánulására lásd Laihonon 2008.
6. A nyelvi babonákra lásd Lanstyák 2007ab és megjelenés alatt.
7. Tudni kell, hogy a laikus beszélőkre egyáltalán nem jellemző, hogy a helyességet–helytelenséget beszédhelyzethez, ill. nyelvi kontextushoz kötnék: általánosnak látszik az a felfogás, hogy a helytelennek vélt formák bármilyen beszédhelyzetben, ill. nyelvi kontextusban helytelenek. Még azok is így vélekednek, akik maguk is használják az elmarasztalt formákat beszédhelyzethez, ill. nyelvi kontextushoz kötődően. A laikusoknak ezt a meggyőződését a platonista nyelvi ideológia is erősíti, amely a helyességet függetleníti a nyelvhasználati tényektől.
8. A „nyelvhelyesség” fogalmának általam alkalmazott értelmezése a közkeletűhöz képest talán zavaróan szűkítő értelmezés. Itt nincs hely arra, hogy kifejtsem érveimet; felfogásom talán megérthető egy másik közleményemből (Lanstyák 2007c; lásd még Lanstyák 2003).
9. Konkrét esetekre lásd Lanstyák 2003–2004 I, 95–96. p., 2007a; Domonkosi 2007, 47. p.
10. Helyesen: Sládkovičovo.
11. http://www.erdely.ma/nyomtat.php?what=archivum&id=54618&autoid=59291&mysql_table=publicisztika&html_file=publicisztika.php (2010. máj. 31-i letöltés)
12. A nyelvi napló a nyelvi problémák feltárásának egyik eszköze: olyan írott dokumentum, amely nyelvi vonatkozású eseményeket és észrevételeket rögzít, vagyis olyan eseményeket, melyekben a beszélés, beszéd hallgatása, olvasás vagy írás meghatározó szerepet játszik. A nyelvi problémák empirikus kutatására lásd Lanstyák 2010a, 28–31. p.

13. Az említett kontaktusjelenség negatív értékelésében a purista nyelvi ideológia is szerepet játszhatott; ezt abból gondoljuk, hogy tapasztalataink szerint nemcsak az alkalmi interfecciajelenségeket teszik nemegyszer szóvá a beszélők, hanem a közkeletű kölcsönszavakat, még hozzá nemcsak a közvetlen kölcsönszavakat és az alaki kölcsönszavakat, hanem a jelentésbeli kölcsönszavakat és a tükörszavakat is, melyeknek a használata semmiképpen sem tekinthető nyelvbtlásnak.
14. <http://www.borsonline.hu/news.php?hid=27267> (2010. máj. 26-i letöltés)
15. Másfelől úgy is felfoghatjuk, hogy a nyelvbtlásokhoz azért nem kapcsolódnak nyelvi ideológiák, mert a nyelvbtlások társadalmi szempontból irrelevánsak, nem szorulnak indoklásra.
16. Amikor ez a típusú nyelvi hiány makroszinten jelentkezik, valószínűleg már készségek hiányáról is beszélhetünk, vagyis ez az eset többé-kevésbé a 3.2. alá is besorolható.
17. Maga ez a mondat is tartalmaz – a nyelvi racionalista ideológia szemüvegén keresztül nézve – egy eredendő tökéletlenséget, ugyanis grammatikai szempontból akkor volna a mondat igazán helyes, ha két határozott névelő követné egymást, melyek közül az egyik a *nyelvi racionalista ideológiára*, a másik pedig a *tökéletlenségek*-re vonatkozna: „Ezek a a nyelvi racionalista ideológia számára megmagyarázhatatlan tökéletlenségek csak ritkán okoznak gondot a beszélőnek, ritkán gátolják a hatékony kommunikációt.” A probléma akkor ütközne ki igazán, ha a betoldást gondolatjellel akarnánk elkülöníteni: Az „Ezek a – nyelvi racionalista ideológia számára megmagyarázhatatlan – tökéletlenségek” és az „Ezek – a nyelvi racionalista ideológia számára megmagyarázhatatlan – tökéletlenségek” megoldás egyaránt hiányosnak látszik.

Felhasznált irodalom

- Domonkosi Ágnes 2007. Az értékelés és a minősítés a nyelvművelésben. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, 38–51. p.
- Gósy Mária 2002. A megakadásjelenségek eredete a spontán beszéd tervezési folyamatában. *Magyar Nyelvőr*, 126. évf. 2. sz. 192–204. p.
- Gósy Mária 2003. A spontán beszédben előforduló megakadásjelenségek gyakorisága és összefüggései. *Magyar Nyelvőr*, 127. évf. 3. sz. 257–277. p.
- HKsz. 1988. Deme László–Fábián Pál (szerk.): *Helyesírási kézikötár*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Huszár Ágnes 2005. *A gondolatól a szóig. A beszéd folyamata a nyelvbtlások tükrében*. Budapest, Tinta Könyvkiadó.
- Jernudd, Björn H. 1993. Language planning from a management perspective: An interpretation of findings. In Jahr, Ernst Håkon (ed.): *Language conflict and language planning*. Berlin, Mouton de Gruyter, 133–142. p.
- Laihonen, Petteri 2008. Language ideologies in interviews: A conversation analysis approach. *Journal of Sociolinguistics*, 12. évf. 5. sz. 668–693. p.
- Laihonen, Petteri 2009. A magyar nyelvi standardhoz kapcsolódó nyelvi ideológiák a romániai Bánságban. In Lanstyák István–Menyhárt József–Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről IV*. Dunaszerdahely, Gramma, 47–77. p.
- Lanstyák István 2003. A *Magyar értelmező kézikötár* a nyelvhelyesség fogságában. *Magyar Nyelvőr*, 127. évf. 4. sz. 370–388. p.
- Lanstyák István 2003–2004. Helyi „értékes” nyelvváltozatok, „tisztos” idegen szavak, „visszás” jelentések, „agresszív” rövidítések, „kevercs” nyelv és társaik. Válogatás a nyelvművelői csacskságok gazdag tárházából. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 5. évf. 4. sz. 69–98. p.; 6. évf. 1. sz. 51–76. p.

- Lanstyák István 2007a. A nyelvi tévhitokról. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, 154–173. p.
- Lanstyák István 2007b. Általános nyelvi mítoszok. In Domonkosi Ágnes–Lanstyák István–Posgay Ildikó (szerk.): *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. Dunaszerdahely–Budapest, Gramma Nyelvi Iroda–Tinta Könyvkiadó, 174–212. p.
- Lanstyák István 2007c. A nyelvhelyesség mint nyelvi probléma. *Kisebbségkutatás*, 16. évf. 2. sz. 199–213. p.
- Lanstyák István 2009a. *Nyelvművelés, nyelvertervezés, nyelvmenedzselés*. Pozsony–Bratislava, Stimul, http://ht.nytud.hu/download/Lanstyak_Istvan_Besznye.pdf
- Lanstyák István 2009b. *A magyar beszélt nyelv sajátosságai*. Pozsony–Bratislava, Stimul, http://ht.nytud.hu/download/Lanstyak_Istvan_Besznye.pdf
- Lanstyák István 2009c. Nyelvi ideológiák és filozófiák. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 11. évf. 1. sz. 27–44. p.
- Lanstyák István 2009d. A *platni* botránya (Egy új stílusminősítési rendszer felé) *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 11. évf. 2. sz. 25–40. p.
- Lanstyák István 2010. A nyelvi problémák típusai. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 12. évf. 1. sz. 23–48. p.
- Lanstyák István, megjelenés alatt. A nyelvi babonák életerejéről. Nyelvi ideológiák és filozófiák a Nyelvművelő kézisztárban.
- Milroy, James 2001. Language ideologies and the consequences of standardization. *Journal of Sociolinguistics*, 5. évf. 4. sz. 530–555. p.
- Mózes György 2010. *Nákolás (Valóban együgyű-e, aki tudnák-ot mond?)* Bratislava, FF UK. (Bakkalaureátusi dolgozat.)
- Muraoka, Hidehiro 2009. A typology of problems in contact situations. In Nekvapil, Jiří–Sherman, Tamah (eds.): *Language Management in Contact Situations. Perspectives from Three Continents*. Frankfurt (Main), Peter Lang, 151–166. p.
- Nekvapil, Jiří 2006. From Language Planning to Language Management. *Sociolinguistica*, 20. 92–104. p.
- Nekvapil, Jiří 2007. Kultivace (standardního) jazyka. *Slovo a slovesnost*, 68. évf. 4. sz. 287–301. p.
- Nekvapil, Jiří 2009. The integrative potential of Language Management Theory. In Nekvapil, Jiří–Sherman, Tamah (szerk.): *Language Management in Contact Situations. Perspectives from Three Continents*. Frankfurt am Main etc., Peter Lang, 1–11. p.
- Neustupný, Jiří V. 2002. Sociolingvistika a jazykový management. *Sociologický časopis*, 38. évf. 4. sz. 429–442. p.
- NymKsz.² 2005. Grétsy László–Kemény Gábor (szerk.): *Nyelvművelő kézisztár*. Budapest, Tinta Könyvkiadó. (2., javított és bővített kiadás.)
- Sebők Szilárd 2009. Álmodás és valóság. Élőnyelvi szöveg lejegyzése kompetens anyanyelvi beszélőtől. In Lanstyák István–Menyhárt József–Szabó Mihály Gizella (szerk.): *Tanulmányok a kétnyelvűségről V*. Dunaszerdahely, Gramma, 185–195. p.

ISTVÁN LANSTYÁK

The Types of Language Problems According to their Linguistic Character

The paper deals with typologizing of language problems, according to their linguistic character. The examples of types and subtypes mostly come from the literature on language cultivation and from empirical research (language diaries containing descriptions of various speech events). The author puts great emphasis on identifying the language ideologies, which play a vital role in the rise of language problems, as well as their preservation. The typology is based on four

important problem types: 1. language problems arising from the inadequate context of language use; 2. language problems arising from using language in a deviant way; 3. language problems originating in language deficiencies of the speakers; 4. language problems, which are the consequence of deficiencies in the language system itself. These main types are not strictly separated from each other, their borders are sometimes blurred.